

شاعر جهان‌بین مختوم قلی فراغی ♦

چندر شیکهر*

حقیقت و حرف دل، از بن قلب این است که هر زمان که از کشور عزیز ایران بازدید می‌کنم احساس خوشوقتی و خوشبختی درمن ازدیاد می‌یابد. دلیلش این نیست که به‌خارج از کشور رفتم، بلکه آن است که به‌دلیل مسافرت کمی بیشتر زبان فارسی آموختم و از راه همان آشنایی با زبان، با این ملت دارای فرهنگ و تمدن باستانی نزدیکتر شدم. مردم ایران و هند، طبق تاریخ تمدن هردو کشور، دارای یک ریشه‌اند و همین است که احساس بیگانگی از یکدیگر ندارند. در سه دهه گذشته شاید پانزده بار از کشور عزیز ایران دیدن کرده‌ام و در هر مسافرت خوشبختانه از یک منطقه جدید بازدید کردم و با آداب و رسوم و انواع غذا و لهجه و اطلاعات جغرافیایی آنجا آشنا شدم!

در بهار گذشته (از ۱۳ الی ۲۰ مه ۲۰۰۷ م) ایران عزیزم را مجدداً زیارت نمودم. رفته بودم به‌شهر تاریخی گرگان (جرجان) و شهرک گنبد کاووس و دهکده مرواه تپه

♦ گزارشی از اولین «همایش (دو روزه) بین‌المللی تبیین اندیشه‌های مختوم قلی فراغی» (۲۸-۲۷ اردیبهشت ۱۳۸۶ ه.ش) در شهر گرگان - گنبد کاووس و آق‌توقای نزدیک به مرواه تپه.

* استاد فارسی و رئیس بخش فارسی دانشگاه دهلی، دهلی.

۱. اینجانب از جناب آقای مرتضی شفیع شکیب، رایزن فرهنگی و جناب آقای مظفری مدیر سابق خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران - دهلی‌نو صمیمانه ابراز سپاسگزاری می‌کنم که ساماندهی سفر ایران را برای بنده ترتیب بخشیدند. همچنان از جناب آقای دکتر منتظری، مدیر کل فرهنگ و ارشاد اسلامی ایران در استان گلستان، گرگان که برای بنده امکانات داخلی به‌عنوان مهماندار فراهم کردند و سایر کسانی که بنده را با الطاف و اکرام خود نواختند ازین قلب تشکر می‌کنم.

در شمال شرق ایران زمین، نزدیک مرز ترکمنستان. دیدار مردم ترکمن^۱ واقعاً فرصت خوبی برای اینجانب بود.

نزدیک به دو ماه پیش اعلامیه برگزاری یک همایش بین‌المللی رسیده بود درباره شخصیتی فرهیخته که شعار توحید و ملی‌گرایی را هدف زندگی خود قرار داده بود در سده هیجدهم به نام مختوم قلی فراغی. این شخص عالم و فاضل و ملی‌گرا و خواستار اتحاد مسلمین به‌ویژه ترکمنان در نزدیکی گنبد کاووس به سال ۱۷۳۳ میلادی به دنیا آمد و در این دنیای بی‌ثبات نزدیک به شصت سال عمر گذراند و زمین خاکی را به سال ۱۷۹۳ میلادی وداع گفت و در صحرای بزرگ نزدیک به مرواه تپه و از آنجا نیز به فاصله ۳۰ کیلومتر در مکانی به نام آق‌توقای به خاک سپرده شد؛ جایی که هیچ‌اثر دیگر از فرهنگ و تمدن به چشم نمی‌خورد. البته احساس می‌شود که این نیز حاکی از بلند همیتی و بزرگواری شادروان مختوم قلی فراغی باشد. همایش برای نکوداشت و بزرگداشت کارهای این شاعر فرهیخته و بازگویی آثار علمی و فرهنگی ترکمنان که بین آنان مختوم قلی فراغی جایگاه ویژه‌ای دارد برگزار شده بود.

اطلاعات مناسبی درباره شاعر نامبرده با وجودی که از هند دیدن کرده بود، در منابع و مآخذ فارسی هند به چشم نمی‌خورد. این است که بنده برای دوستان فارسی‌مطلبی کوتاه که حاصل این همایش و سفر می‌باشد عرضه می‌نمایم.

همایش مختوم قلی فراغی در استان گلستان که مرکز آن شهر گرگان است و برای اهالی ترکمن شهرت دارد برگزار شد. این شاعر شهیر ایرانی ترکمن در گنبد کاووس

۱. زبان ترکمنی از زبان‌های غیرایرانی است که در ایران نیز رایج است و از زبان‌های ترکی محسوب می‌شود. زبان ترکی به‌صورت ترکی، ترکی افشاری، ترکی خراسانی، ترکمنی و خلجی در مناطق مختلف رواج دارد. زبان ترکمنی که زادگاه اصلی آن منطقه گسترده ترکمنستان است در برخی مناطق ازبکستان، تاجیکستان، قزاقستان و نیز ایران، افغانستان و پاکستان و ترکیه نطق می‌گردد. ترکمنی‌های ایران بین چهار طبقه گوکلان که شاعر شهیر مختوم قلی فراغی بدان مرتبط بوده، نخورلی و یموت که چاودیر خانان در زمان احمد شاه ابدالی بوده می‌باشند. اهل طوایف نامبرده اغلب در مازندران، گلستان و خراسان به‌خصوص در شهرهای گنبد کاووس (نزدیک به ۱۷۰ کیلومتر از گرگان)، بندر ترکمن و در گذری زندگی می‌کنند. جمعیت ترکمن‌ها در کشور ایران نزدیک به سه میلیون و خط نوشتاری آنان عربی است و درحالی‌که ترکمن‌های ترکمنستان از خط سیریل استفاده می‌کنند. (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۶۰-۵۵۰).

در روستایی به نام حاجی قوشان به دنیا آمد. می‌گویند اسم قدیم آن آجی قوشان بوده. آجی اسم یک رودخانه کوچک است که سرچشمه آن در کوه‌های یانقی دره قرار دارد و انتهای آن در رودخانه گرگان می‌باشد. واژه قوشان ترکمنی است به معنی متصل شدن و به جایی که دو رودخانه به هم متصل می‌شوند قوشان گفته می‌شود. همان نفوذ قوشانی در فکر و شعر و سروده‌های مختوم قلی به چشم می‌خورد و مدام از عطیات و الطاف و اکرام خداوندی سپاسگزار و نعت‌گو است:

خداوندا! به هر آدم تو بخشیدی فکر و اندیشه‌ای خاص

تو بخشیدی به هر مرده یا که زنده سرنوشتی عام

سامان بخش کارها تو هستی

هر پلنگی خفته در بیشه

هر درنده، هر دونده، صاحب هر اندیشه

در چنبر چرخ تو هستند

تو هستی رزاق و روزی‌بخش در روزهای سخت

ما هستیم روزی خوار سفره‌های تو

در نشیب و در فراز بخت^۱

طبق دانشنامه اسلامی^۲ پدر مختوم قلی فراغی، دولت محمد آزادی (۱۷۶۰-۱۷۰۰ م) نخستین شاعر و ادیب برجسته ادبیات مکتوب زبان ترکمانی بود. دولت محمد آزادی از ترکمن‌های گوکلان، تیره گرکز از دسته غشیق و ساکن ناحیه کینگ جای در حومه آجی قوشان (= حاجی قوشان) در شمال شرق گنبد کاووس بوده. پدر دولت محمد، مختوم قلی یوناجی (۱۷۲۰-۱۶۵۴ م) در زمان قادر خان، خان ایل گوکلان بوده و پیشه اجدادی آهنگری و زرگری را ادامه می‌داد. دولت محمد همسری داشت به نام اراز گل که شش فرزند از بطن وی به دنیا آمدند و مختوم قلی سومین از آنان بود. آزادی که بنیادگذار ادبیات نوین ترکمان بود آثار پرارجی داشت که عبارت‌اند از: *وعظ آزادی*،

۱. ترجمه فارسی شعر را که به زبان ترکمانی است استاد دوردی اعظمی راد انجام داده است که بنده افتخار زیارت ایشان را به دست آوردم.

2. *Encyclopedia of Islam*, p. 727.

حکایت جابر انصاری، مناجات و اشعاری شامل غزل، رباعی، قصیده که اغلب حاوی مضامین دینی و اخلاقی است.

مختوم قلی در منطقه مزبور نزد پدر دروس مقدماتی را به‌پایان رساند و وارد مدرسه‌ای شد به‌نام ادريس بابا. بعداً عازم بخارا گردید و در همان مدرسه با نوری کاظم بن بابا آشنا شد و در سیر و سیاحت همراه گردیدند.

به‌گفته امان قلیچ شاد مهر^۱، مختوم قلی فراغی برای ترویج دین به افغانستان و هندوستان مسافرت کرد. یادآور می‌شود که در هندوستان نیز شاه ولی‌الله در همان زمان برای اثبات و استحکام حکومت اسلامی شاه ابدالی را به‌هند دعوت کرد. وی و فرزندش مداوم پی اتحاد مسلمین بودند. مختوم قلی فراغی در همان زمان از هند دیدن کرد (به‌احتمال قوی همراه سپاه ابدالی به‌هند آمد). جالب توجه است که دو شعر طویل نیز در ستایش هند سرود. در شعر طویل «خیال هندوستان» (در ترکمنی «حیندستاندا خئیالم» و «بارمه نینگ» هند را توصیف و تمجید نموده است.

پس از شش ماه اقامت در هندوستان به‌ترکیه رفت و در آنجا چندی در مدرسه خواجه احمد یسوی از مشایخ معروف سده ششم هجری و معروف به‌حضرت ترکستان ماند. آنجا او را برای کسب تحصیل در مدرسه شیرغازی واقع در شهر خیوه راهنمایی نمودند و در نتیجه فراغی با نوری کاظم بن بابا به‌مدرسه نام‌برده رفتند و از شهرهای مارگا کلان سمرقند و اندیجان، چنانکه از دیوان وی پیداست، گذر داشتند. در خیوه فراغی نه تنها کسب علوم نمود بلکه چندی تدریس هم کرد. فراغی مکه را نیز زیارت کرد و حج را به‌فرجام رساند. فراغی به‌سیر و سیاحت علاقه ویژه‌ای داشت. در دیوانش سه جا اشاره به حج مکه به‌چشم می‌خورد. نهایتاً وی در ولایت خود زندگی باقی‌مانده را به‌سربرد.

مختوم قلی فراغی به‌قول برخی به‌سال ۱۷۹۰ میلادی و بنابر بعضی روایات در ۱۷۹۷ میلادی درکنار چشمه عباساری در دامنه کوه سونگی چشم از جهان بست. پیکرش را بر شتر سپیدی نهاده به‌روستای آق‌توقای در نوار مرزی ایران و ترکمنستان

۱. خلوت‌نشین عشق، ص ۷۹.

(نزدک به ۴۰ کیلومتر) بردند و در جوار آرامگاه پدرش به خاک سپردند. چند سال پیش یک ساختمان بسزا روی آن بنا شده. در جلسه افتتاحیه^۱، رئیس سازمان جهانگردی و میراث فرهنگی ایران جناب آقای رحیم مشائی اعلام کرد که نگهداری مزار مختوم قلی از همین سال جاری که به امر رهبر انقلاب سال اتحاد و انسجام اسلامی نامیده شده است به عهده دولت جمهوری اسلامی ایران خواهد بود و نیز افزود که اقدامات لازم برای گسترش جهانگردی در منطقه گلستان به عمل خواهد آمد.

بعد از جلسه افتتاحیه در تالار فردوسی شهر گرگان، شرکت کنندگان در همایش به گنبد کاووس رفتند. علاوه بر تعامل علمی با دانشمندان داخلی و خارجی به ویژه دوستانی از کشور ترکمنستان، اینجانب در گنبد کاووس برخورد کرد با «الاحیق» که یک خیمه ویژه است که عکس آن را در فرهنگ معین دیده بودم و در تدوین فرهنگ فارسی - هندی مواجه با مفهوم و نحوه ساخت این خانه خیمه نما شده بودیم. حاصل سفر گنبد کاووس در «الاحیق» یادگاری گردید.

از گنبد کاووس روز بعد عازم آق توقای شدیم، از راه کلاله - مسیری از میان تپه‌های سرسبز که بر بالای آن گندمزار و تا جایی که چشم کار می‌کرد سبزه بود و در حاشیه گندمزار گل‌های لاله وحشی به رنگ قرمز روئیده بود.

عهد مختوم قلی فراغی دوره انحطاط قدرت بابرین در هند، اغتشاش در ایران بعد از قتل نادر شاه و بروز قدرت قاجاریان در منطقه آسیای صغیر و مرکزی بود و احمد شاه درانی در پی پایه‌گذاری قدرت خود بود. قبل از وی، دوره نادر برای اهالی ترکمنستان زمان قتل و غارت و چپاول و سیاه چالهای نادری بود. سرکشی و قیام علیه وی منتج به بدبختی و سیاه‌بختی بیش از پیش می‌گردید. گروهی از ترکمانان برای مساعدت و کمک به انفاذ قدرت احمد شاه درانی راهی افغانستان می‌شوند اما قبل از اینکه به منزل برسند توسط دشمنان کشته می‌گردند. در این گروه مقتولان دو برادر مختوم قلی نیز به نام محمد صاف و عبدالله بودند. فراغی برای دو برادر خود و هم

۱. اینجانب نیز در این جلسه یادبود و تجلیل از شاعر فرهیخته حضور داشتم.

چاودیر خان اشعاری پرسوز سرود. برخی اشعار که برای شهید عبدالله به قید قلم آورد
برای خوانندگان عرضه می‌شود:

ای برادر!
آنجا که مرگ حیّ و حاضر است
بی‌معنی است ترس از مرگ
آیا در عمق عثمان جای گرفته‌ای؟
با من بگوی در کجا مسکن گزیده‌ای؟
*

برادر جان! به هر خبری گوش می‌سپارم
جفای هجران را تحمل کنیم
خود را به آب و آتش تحمل کنیم

این فاجعه و ضایعه‌ای بسیار دردآور برای مختوم قلی بود که روح لطیف و ظریف
او را سخت آزار داد. در رثای برادرش عبدالله اشعاری سرود بس عمیق و جانکاه.
می‌گوید (ترجمه از ترکمنی):

در میان ایل خود هستم اما قراری ندارم
دردی بر دردها افزون شد که مرا سخت آزار می‌دهد
با آن دردها وطن و دیارم نیز فراموش شده‌اند
ای برادرم! عبدالله، کجا مسکن گزیدی؟

جنگ‌های متواتر، دسیسه‌های پی در پی و سوء استفاده از قدرت ترکمنان توسط ابر
قدرت‌های آن منطقه و بروز خان سالاری و طبقه‌بندی بین ترکمنان در احوال شاعر اثر
ژرف گذاشت. وی نگرانی خود را برای دوام ترکمنان، صلح و حفظ امنیت در منطقه و
صفا و دوستی را در اشعار خود ابراز می‌کند. تأثرات اجتماعی و سیاسی و فاجعه‌ها و
ضایعات ایل و خانواده وی را بیشتر به سلوک معنوی راهنمایی می‌کند و به تدریج عارف
پیشه می‌گردد. تعالیم اسلامی که وی در مدرسه بخارا و خیوه دیده بود و تدبّر و تفکر
در احوال انسانی و اوضاع روزگار وی را در این زمینه مساعدت و کمک کرد. در اشعار
وی از همین روست که از قرآن مجید، احادیث و تعالیم اسلامی به فراوانی دیده
می‌شود. در شعری می‌گوید:

”جا و مکانت و کاخ و سرایت ویران خواهد شد

تنها خداوند بی‌مرگ خواهد ماند.“

که ترجمه‌ای آزاد است از «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَ يَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَ الْاِكْرَامِ»^۱.

و این است که وی جایگاه اصلی خود را از خدای متعال می‌طلبد و شب و روز خود را در ذکرِ وی می‌گذراند.

از مطالعه اشعار وی پیداست که حاصل یک سابقه طولانی و تجربه سال‌های دراز در مناطق و ناحیه‌های مختلف است، مثل سعدی؛ و سوز عمیق برای مردم و آرزوی فلاح و بهبود وضع آنان به‌ویژه برای ترکمنان سرگشته و آواره در شعر وی جایگاه برجسته دارد. اشعار وی از قرن نوزدهم میلادی مورد توجه قرار گرفت و به‌زبان‌های انگلیسی و روسی و آلمانی ترجمه گردید. گ. وامبری اشعار وی را به‌آلمانی ترجمه کرده در یک مجله به‌چاپ رساند. بعد از آن منتخبات وی منتشر گردید. اما اولین قدم بزرگ توسط شرق‌شناس معروف ن. پ. اوسترم‌اف برداشته شد که اشعار وی را از بین مردم ترکمنستان جمع‌آوری نمود و به‌سال ۱۹۰۷ میلادی (شماره ۵۸.۵۴۰) در روزنامه ترکمنسکیه دموستی (= اخبار ترکمنستان) ۸۱ عنوان را که بیشتر مسمط بود به‌چاپ رساند و بعداً همان را به‌شکل مجموعه‌ای نیز منتشر نمود. همچنان به‌سال ۱۹۱۰ میلادی مجموعه آثار شاعر شهیر ترکمن در بخارا نیز به‌چاپ رسید. به‌فاصله یک سال یعنی در ۱۹۱۱ میلادی در تاشکند، گ. ج. عارف جان‌اف مجموعه‌ای از اشعار او را تحت عنوان داستان سی و دو بدر و مختوم قلی انتشار داد. تا این زمان نسبت به ادبیات ترکمنی آشنایی جهانی به‌دست آمده بود.

مردم ادب‌پرور ترکمن که سوزی برای فرهنگ و تمدن ترکمن داشتند گام بزرگی در این زمینه برداشتند و در نقاط مختلف ادبیات ترکمن‌های شهیر را به‌چاپ رساندند. از ترکمن‌های معروف میر صدیق فرزند میر واحد بود که در دهه اول و دوم به‌سرمايه

۱. ترجمه: همه کس نابود می‌شوند و تنها ذات پروردگار با عظمت و بزرگواری باقی می‌ماند [الرَّحْمَنُ (۵۵)، آیه ۷-۲۶].

خود کتاب‌های ادبیات ترکمن را به چاپ رساند. مجموعه‌ای که در تاشکند به چاپ رسید نیز به‌همّت وی بود. همچنان نور محمد فرمند نیازی (۱۹۲۸-۱۸۵۷ م) که در آستراخان می‌زیست مجموعه اشعار مختوم قلی را به سال ۱۹۱۷ میلادی منتشر نمود. جالب توجه است که وی آثار شاعران و ادیبان دیگر را نیز به چاپ رساند. انتشار اشعار مختوم قلی، اوّل به زبان‌های دیگر و بعداً به زبان ترکمنی، موجب شهرت سخن‌سرایی وی در آسیای میانه شد. مقالات فراوان به زبان ترکی استانبولی، تاتاری، تاجیکی، قزاقی و فارسی در مجلات علمی به چاپ رسید. به فاصله اندکی مجدداً دیوان مختوم قلی به‌عنوان دیوان حضرت مختوم قلی در سال ۱۹۱۴ میلادی در بخارا به چاپ رسید. نسخه‌های چاپ اخیر در بیشتر کتابخانه‌های مراکز علمی آسیای میانه جا یافت.

بنا به گفته ن. مردوف قربان بردی آخوند گرگانی نسخه خطی دیوان مختوم قلی را براساس قدیم‌ترین و موثوق‌ترین نسخه‌ها استنساخ و در بخارا به چاپ رساند و هم او بود که یک اثر پدر مختوم قلی یعنی دولت محمد آزادی به نام بهشت‌نامه را نیز در همانجا منتشر کرد و بعداً در ایل ترکمنان پخش نمود. البته دیوانی که قربان بردی به چاپ رساند ناقص و نامکمل بود. بعد از تشکیل اتحادیه شوروی مطالعات درباره آثار و زندگی مختوم قلی فراغی از سر نو حیات یافت. ب.ا. کاری‌اف اشعار مختوم قلی را مجدداً گردآوری کرد و به چاپ رساند. نگارش رساله‌های دکتری در ضمن مطالعه احوال و آثار شاعر شهیر رواج پیدا کرد. در سال ۱۹۴۰ میلادی نخستین همایش مختوم قلی قرار بود برگزار شود، اما به دلیل تغییرات سیاسی کاری به عمل نیامد. به مناسبت برگزاری یک همایش دیگر در سال ۱۹۵۹ کار در ۱۹۵۰ میلادی آغاز شد. پس از آن آثار مختوم قلی به زبان‌های عربی، فرانسه، ترکی استانبولی و زبان‌های کشورهای آسیای میانه ترجمه و منتشر شد. بیشتر آثار وی به خط سرلیک به چاپ رسید. به سال ۱۹۹۸ میلادی به مناسبت دویست و پنجاهمین سال تولد مختوم قلی دیوان او به کوشش عبدالرحمن ملک آمانف و همکاران وی در عشق‌آباد به چاپ رسید. این نسخه از دیوان وی به اندازه‌های مختلف حتی در قطع جیبی نیز به چاپ رسیده است. علاوه بر چاپ

۱. مختوم قلی فراغی، عشق‌آباد، به خط سرلیک، ترکمنستان، ماگم‌گلی اصابت (Magtymguly-Asabat)، ۲۰۰۴ م.

دیوان وی ترجمه و تحلیل اشعار او هم توسط محققان به عمل آمد. جمالزاده نیز برخی سرودهای وی را به فارسی برگرداند. کتابی به نام خلوت‌نشین عشق به قلم امان قلیچ شاد مهر از انتشارات حوزه هنری تهران به سال ۱۳۷۹ شمسی از چاپ درآمد. در اثر نامبرده علاوه بر اطلاعات درباره احوال شاعر شهیر، تجزیه و تحلیل اشعار وی از دیدگاه عرفانی و انعکاس اندیشه‌های شاعر جمع‌آوری شده است. در انتهای کتاب اصطلاحات عرفانی در اشعار فراغی راهنمای مطالعه کتاب قرار می‌گیرد.^۱

واقعیت این است که شهرت مختوم قلی محدود به ترکمن‌ها و ترکمنستان نمانده بلکه در تاجیکستان، آذربایجان، افغانستان و غیره یعنی بین غیرترکمن‌ها نیز راه یافت. آثار وی در جاهای مختلف - که درباره آن در سطور بالا اشاره گردید - و براساس دستنوشته‌های همان منطقه چاپ شده است. نخستین بار چاپ دیوان مختوم قلی در ایران به سال ۱۳۶۶ هجری به‌عنوان دیوان حضرت مختوم قلی^(ه) به‌همّت و کوشش شاگلدی بابا نیازی به‌عمل آمد. دیوان مزبور که در چاپخانه کانون بندر ترکمن انتشار یافت دارای ۱۹۱ شعر و ۱۳۵ صفحه است. همین نسخه مجدداً به سال ۱۳۷۵ هجری به فارسی توسط بردی محمد امانی و میری دردنژاد به چاپ رسید.

در این نسخه اشعار مختوم قلی به شکل منتخبات به فارسی ترجمه و چاپ شد. از ترجمه‌های اخیر ترجمه گنبد دوردی اعظمی راد است. این ترجمه به شکل دو جلدی به‌عنوان پرنیان هفت رنگ (۱۳۸۶ ه.ش) به مناسبت اولین کنگره تبیین اندیشه‌های شاعر شهیر ترکمن مختوم قلی فراغی (۲۸-۲۷ اردیبهشت ۱۳۸۶ شمسی) در گرگان - گنبد کاووس و آق‌توقای با حمایت اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان گلستان به چاپ رسید. جلد اول که دارای ۱۶۰ صفحه است مشتمل بر توضیحات ادبی است، یعنی مؤلف اصطلاحات ادبی و قالب‌های شعری که مختوم قلی بیشتر در آن قالب‌ها شعر سروده، و ۲۰ شعر مختوم قلی به‌زبان ترکمنی و ترجمه و توضیحات آنها به‌زبان فارسی و در انتهای کتاب نیز منابع و مأخذ را به قلم سپرده است. در مجلد دوم که حاوی ۱۸۷

۱. خلوت‌نشین عشق - خانم دکتر رویا رحمانی که خود شاعری جوانسال در شیراز و مشغول در گروه روانشناسی دانشگاه شیراز است، این کتاب را برای بنده تهیه و ارسال فرموده بود؛ از ایشان صمیمانه سپاسگزارم.

صفحه است علاوه بر مقدمه‌ای کوتاه، ۳۰ قطعه از اشعار مختوم قلی را به زبان ترکمنی با نکات، واژگان و اصطلاحات عرفانی و منابع و مآخذ در انتهای مجموعه جمع‌آوری نموده است.^۱ به مناسبت این کنگره یک ویژه‌نامه نیز به نام مختوم قلی فراغی توسط مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی مختوم قلی فراغی به‌همّت دکتر اراز محمد سارلی مدیر مسئول آن مؤسسه در شهر گرگان به‌چاپ رسید و بین شرکت‌کنندگان در همایش پخش شد. همچنین آثاری که تا به حال از این شاعر شهیر به‌دست رسیده است در یک نمایشگاه در محل برگزاری همایش عرضه شده بود.

در زمینه ادبیات، چنانکه دانشنامه اسلام اطلاع می‌دهد، وی بانی ادبیات مکتوب ترکمنستان است. در قالب‌های مختلف شعری طبع‌آزمایی نموده. غالب اشعار او در قالب مربع مسمط، غزل و مثنوی و مخمس و غیرها سروده شده است. اول‌الذکر پیرو فومی مروّج شعر ترکمنی به نام خوشوق بود. این همان فومی است که پدر فراغی نیز در همان سبک شعر می‌گفت. یک نمونه آن که ترجمه فارسی شعر فراغی است اینجا ذکر می‌شود:

سندن غاچار شوند یلاج = گنجشک از تو می‌گریزد
 منده تینهرد / غار غیلاج = مرغ و طوط و پرستو در من آرام می‌گیرد
 نانالیق او نهر / ساند و واچ = بلبل خوش آواز می‌خواند
 ارکه که تیشی او چو روشور = و نر و ماده در هم می‌آویزند

در حقیقت ادبیات مکتوب ترکمنی توسط مختوم قلی برپا خاست، چنانکه پژوهنده‌ای به نام ای.اس. براگینسکی درباره وی می‌گوید:

مختوم قلی زبان ترکمنی را که زبان مادری‌اش بود به درجه زبان ادبی ارتقاء داد و از بدو شعرگویی سبک نوینی را اساس گذاشت. شعر مختوم قلی فراغی را می‌شود به دو بخش منقسم نمود: یکی شعر جامعه ترکمن‌ها و دوم شعر عشق و غزل یعنی موضوع‌هایی سنتی که در آن پیروی و بازگویی از شاعرانی برجسته مانند حافظ و نوایی

۱. یک نسخه از این چاپ توسط اینجانب به کتابخانه رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در دهلی‌نو تقدیم شده است تا اهل شوق مستفید گردند.

و جامی می‌بینیم. جایی که مضامین عاشقانه می‌بینیم گفتگو از زندگی شخصی خود اوست.

در زمینه شعرهای اجتماعی، به‌عنوان تحلیل اشعار وی می‌شود گفت که زمانی رسیده بود در صحنه ادبیات ترکمن که مثل ادبیات فارسی گرایش ادبی روبه‌جامعه آورد و از دستگاه دولتی منحرف شده بود و از راه پند و اندرز به‌ترویج تعلیم‌های اخلاقی به‌ویژه اسلامی در جامعه ترکمن می‌پرداخت. به‌عنوان مثال، فراغی می‌گوید:

باید که آتش غرور را خاموش کنیم
و با اشک توبه درخت بقا را بارور سازیم
باید که غرور و حسد را به‌دور اندازیم
آیا نباید چنین کنیم؟

*

باید که آتش توفیق را به‌آب توفیق بسپاریم
باید که با همت، خانه عبادت را آباد کنیم
باید که روح را آذین بندیم
و در بیشه زار اندیشه‌های خوب
با نفس اماره جهاد کنیم
آیا نباید چنین کنیم؟

البته اوضاع سیاسی و تصمیم‌گیری‌های رهبران ترکمن‌ها در زندگی و اشعار فراغی منعکس است که در بعضی موارد نشان دهنده حالت عدم اعتماد به‌خود است که به‌سبب عدم موفقیت در رسیدن به‌آرمان خودشان احساس شکست و یأس و عدم اعتماد به‌دیگران در قلوب آنها غلبه می‌یافت. از این احساسات در اشعار فراغی نیز دیده می‌شود. در شعر آرزوهای بزرگ پدیده ماده‌پرستی ایضاح می‌شود؛ می‌گوید:

چون که فرمانروا شد و دنیا شد بر وفق مراد
بی‌هیچ تشویش و عمل خیری
آرزو خواهد کرد: دنیا مرا جاودانه کناد

مختوم قلی فراغی محقق‌ی جامع‌الاطراف و چند وجهی است. تنوع موضوعات شعری وی در زمینه‌های گوناگون و در قالب‌های مختلف به‌چشم می‌خورد. فرم مربع

مسمط یک فرم قدیم در شعر ترکمنی است. غالب اشعار وی در همین فرم می‌باشد. علاوه بر مضامین متعلق به امور اجتماعی و سیاسی، چنانکه قبلاً ذکر رفت، او شاعر عشق هم است. عشق وی ظاهراً مجازی اما در باطن عشق حقیقی است. ذکر طبیعت در اشعار او فراوان است. ولایت خود یعنی منطقه گرگان را نیز توصیف نموده است. در شعری به‌عنوان گرگانید می‌گوید:

در گرگان، کوه‌ها بلند است، سر به‌آسمان سوده
ابرها باران زاست، سیاه به‌رنگ دوده
و نسیم دریایش آرام

ابرهایش چون بیارد، جوی‌هایش می‌شود پر آب
وسیل‌هایش، پیچ پیچ، گل آلود، جاری می‌شود بی‌تاب
در همین نظم وی مردم و حیوانات آنجا را ترسیم می‌نماید:
در صحرای گرگان

جوان‌ها دستاری از ترمه بر کمر دارند
چابک سواران باز شکاری بردست

آهوان هم، سینه سفید به‌نسیم دریا می‌سپارند
در دشت می‌جهند و فریاد شادی برمی‌آورند

پروفسور برتلیس اشعار و سروده‌های مختوم قلی را جام جم یعنی آیینۀ جهان نما خوانده است. اشعارش مثل آیینۀ ادبیات شعری زبان ترکمنی دردها و آرزوهای قوم ترکمن در قرن هیجدهم را نشان می‌دهد و نیز باورها و نصایح در اشعار وی بازگویی شده است.

اشعاری فراوان در دست است که در آنها هشدار می‌دهد به‌کسانی که از تعالیم اخلاقی و اسلامی اجتناب می‌ورزند. می‌گوید:

بندگان خدا سرپل صراط پشیمان می‌شوند
بی‌نمازان از دوزخ رهایی ندارند
هرکه اصل و نسب‌اش قرآن خوان باشد
مشکلات بسیارش آسان می‌شود

همچنان تأکید به اتحاد اهل اسلام در شعرهایش به چشم می‌خورد. می‌گوید:

مسلمانان اگر بر روی هم شمشیر بکشند
 به هم ظلم کرده از یکدیگر اسیر بگیرند
 فلک ازین اندیشه به پشیمانی می‌رسد
 این قبیل اشعار وی را در کشورهای آسیای میانه شهرت فراوانی بخشید. به‌عنوان
 پند و نصیحت به افراد مغرور می‌گوید:
 اگر پسر فلانی هم باشی
 خرد و کلان را از خودت کمتر ندانی
 مغرور نشو، قصد پرواز نکن
 اردک غاز نمی‌شود، کلاغ هم یک باز
 مختصر اینکه مختوم قلی فراغی شاعری ترکمن بود که اندیشه و افکار جهانی
 داشت و خواستار سرفرازی مردم خود و صلح و امنیت همهٔ جهانیان بود و سزاوار
 است که اشعار وی به‌عنوان پیام صلح و امنیت خوانده شود.

منابع و مأخذ

۱. باورهای ژرف، نظر محمد گل محمدی، گرگان، ۱۳۸۴ ه.ش.
۲. پرنیان هفت رنگ؛ ترجمهٔ فارسی اشعار مختوم قلی به‌قلم گنبدی دودی اعظمی‌زاد، چاپ
 گرگان، ج ۱ و ۲.
۳. خلوت‌نشین عشق، امان قلیچ شاد مهر، چاپ حوزهٔ هنری، تهران، ۱۳۷۹ ه.ش.
۴. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، بنیاد دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، دارآباد، تهران، ۱۳۸۰ ه.ش،
 ج ۱.
۵. مختوم قلی فراغی، عشق‌آباد (ماگم‌گلی آشکابات)، به‌خط سرلیک، ترکمنستان، ۲۰۰۴ م.
۶. ویژه‌نامه؛ اولین کنگرهٔ علمی بین‌المللی تبیین اندیشه‌های مختوم قلی فروغی، مؤسسهٔ
 فرهنگی و انتشاراتی مختوم قلی فراغی، گرگان، ۱۳۸۶ ه.ش.
7. Gibb, H.A.R. & J.H. Kramers: *The Encyclopaedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden, 1986.